

AİDƏ HACIYEVƏ
Azərbaycan MEA Azərbaycan
Milli Tarix muzeyinin dissertantı
 e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ƏRƏB – XƏZƏR MÜHARİBƏLƏRİ VƏ ALBANIYA (AZƏRBAYCAN)

Açar sözlər: Ярябляр, Хязяряляр, Албанийя, мцщарибя, Хилафят, Дярбянд, Хаган.

Ключевые слова: Хазары, Арабы, Албания, Война, Дербенд, Халифат, Каган.

Key words: The Arabs, the Khazars, Albania, Caliphate, Derbend, Khakan.

Xilafətinin şimala doğru hərəkətində məqsədi Dərbəndə qədər olan şəhər və kəndləri tutaraq tabe etmək, Qafqazda ağalıq edən, Cənubi Qafqazı təsir dairəsində saxlayan xəzərlərin müqavimətini qıraraq onları qorxutmaq və həmin əraziləri öz təsiri altında saxlamaq idi (3, s.13; 2, s.28).

Tədqiqatlar göstərir ki, ərəblər qısa bir müddətdə Sasani dövlətinin ərazilərini işğal etdikdən sonra, Albaniyaya girmiş, Kürün sağ sahilində işğallarını başa çatdırdıqdan sonra çayın sol sahilinin işğalına başlamışlar.

Mənbələrdə bildirilir ki, Məhəmməd ibn Mərvan qardaşı oğlu Məsləmə ibn Əbdü-l-Məlik ibn Mərvanı çağıraraq ordunu ona təhvil vermiş və əmr etmişdi ki, o, Dərbəndə hücum edib oradakı xəzərlərlə vuruşsun. Məsləmənin Dərbəndə yürüşü şəhərin ələ keçirilməsi ilə nəticələndi (3, s.13-14). Məsləmə Çoladan qayıtdı və Arranda olan əmisi Məhəmməd ibn Mərvanın yanına gəldi. Bundan sonra Məsləmənin orduları Bab-əl-Əvbaba (Dərbəndə) yenidən hücum edib onu tutdular, əhalini talayaraq geriye qayıtdılar (3, s.14-15; 2, s.81; 7, s.78). Ərəblər Arranın mərkəzinə (Bərdəyə) qayıdarkən xəzərlər yenidən Dərbəndə daxil olub orada yerləşdilər (3, s.15).

Ərəblərin hücum edəcəyini əvvəlcədən bildikləri üçün Xəzər xaqanı ətrafda yerləşən tayfaları toplayaraq ərəblərə qarşı hücum etmək qərarına gəldi (3, s.20; 7). Əl-Kufi yazır ki, "Barsbəy ibn Xaqan xəzərlərdən və başqa tayfalardan olan 300 minlik qoşunun başında yola düşdü. Çox keçmədən o, ordusu ilə Kürə Arazın arasında olan yerlərə gəldi. Buradan Varsana hücum etdi, onu aldı və bütün əhalisini qırdı. Sonra o, Varsandan çıxaraq əl-Cərrahın Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş ordu hissələrinə hücumu keçdi" (3, s.21).

Xəzərlərlə əl-Cərrahın qoşunu arasında müharibə xeyli davam etmiş, həm xəzərlərdən, həm də ərəblərdən çoxlu qırılan olmuşdur. Mənbələrdə məlumat verilir ki, böyük itki verən Xəzərlər əl-Cərrahın ordusunu demək olar ki, tamamilə qıraraq qurtardılar. Həmin döyüşdə əl-Cərrah da həlak oldu (3, s.21-23; 7, s.43).

Xəzər sərkərdəsi Barsbəyin 190 minlik ordusu ilə əl-Həraşinin 53 minlik ordusu arasında Muğan çayının sahilində baş verən qızgın döyüşdə hər iki tərəfdən çoxlu adamın həlak olması və bu döyüşdə ərəblərin Xəzər ordusunu sıxışdıraraq dənizə tərəf çəkilməyə məcbur etməsi, Kür-Araz ovalığına qədər gəlib çıxması barədə ərəb müəllifləri ətraflı məlumat verir (3, s.34-35; 2, s.110).

Mənbələrdən məlum olur ki, ərəblər xəzərlərlə müharibə apararkən Albaniya ərazisindən geniş istifadə edir, hətta silahlı qüvvələr toplayırdılar. Şamda ikən vali təyin edilməsi haqqında əmr alan Məsləmə ibn Əbdü-l-Məlik yola düşüb Bərdəyə gəldi. O, Əl-Həraşini öz yanına (Bərdəyə) çağıraraq xəzərlərə qarşı hücum zamanı səhvə yol verdiyinə görə günahlandırdı və zindana saldı (3, s.37). Bundan sonra ərəb qoşunlarının Albaniyanın şimalına doğru hərəkəti davam etdirildi. Əl-Kufi yazır

ki, "Məsləmə ibn Əbdü-l-Məlik Şirvan torpaqları ilə irəliləyərək Heyzan qalasına çatdı, qalanın müdafiəçilərini aman verəcəyi vədlə aldadaraq hamısını öldürdü, belə ki, 1000 nəfərin 999-unu öldürdü. Oradan Dərbəndə doğru hərəkət etdi" (3, s.38). Müəllifin şərhinə görə, Məsləmənin ordusu "gərgin döyüşlərdən sonra Dərbəndə yaxınlaşdı və müəllif üsullardan istifadə edərək Dərbənd şəhərini tutub ona tam sahib oldu. Bundan sonra Məsləmə əsgərlərindən Süveyd əs-Sələbi adlı birisini yanına çağıraraq onu əl-Bab şəhərinə vali təyin etdi" (3, s.38).

Tədqiqatlar göstərir ki, ərəblərin xəzərlərə qarşı hücumları getdikcə müntəzəm xarakter alırdı. Mənbədə bildirilir: "Mərvan ibn Məhəmməd (744-750-ci illər) qışı Bab-əl-Əbvab şəhərində keçirdi. ... Xəlifə, Səid ibn Əmir əl-Həraşini çağıraraq onu vilayətin valisi vəzifəsinə təyin etdi" (3, s.39). Sonra o, qeyd edir: "Səid ibn Əmir əl-Həraşi ... vali sifətilə Şamdan yola düşdü. O, əl-Bab şəhərinə gələrək orada yerləşdi" (3, s.49). Səid ibn Əmirlə xəzərlər arasında qızgın döyüşlər başlandı. Əl-Kufi bildirir ki, Səid ibn Əmir "gecə-gündüz xəzərlərə qarşı səfərlərə çıxır, atının yəhəri heç vaxt qurumurdu" (3, s.49).

Çox keçmədən Xəlifə Hişam Mərvan ibn Məhəmmədi Səid ibn Əmir əl-Həraşinin yerinə Azərbaycana vali təyin etdi və göstəriş verdi ki, o, xəzərlərlə müharibəyə başlasın (3, s.49). Mənbədə şərh edilir ki, "Mərvan Şamdan 129 minlik ordu ilə yola düşdü və tezliklə arrana gəldi. O, Bərdədən 40 fərsəx və Tiflisdən 20 fərsəx aralı olan Qazaq (Qazax) adlı yaşayış məntəqəsində dayandı. ərəzidə olan bütün qalaları fəth etdi, ... əl-Baba da xəbər göndərdi ki, əsgərlər xəzər torpaqları ilə Səməndərə doğru irəliləsinlər" (3, s.49; 7, s.44).

Burada Mərvan ibn Məhəmmədin başçılığı ilə ərəb qoşunlarının şimalda geniş miqyaslı döyüşlər apardığı, xəzərləri sıxışdıraraq Xəzər ölkəsindən keçərək Dunaya qədər gedib çıxdığı bildirilir (3, s.49; 1, s.145; 6).

Mənbədə Xəzərlərlə ərəblər arasında gedən bu döyüşlərdə ərəblərin qələbələrindən və döyüşlərin nəticəsindən bəhs edilir: "Mərvan Xəzər xaqanını öz taxtında padşahlığını idarə etmək üçün saxladı. Sonra onunla həmdəm olub din qardaşı kimi vidalaşdı və ondan hədiyyələr qəbul etdi. Mərvan geriye - əl-Bab şəhərinə qayıtdı. Bu vaxt onunla qırx mindən artıq əsir ... var idi. Mərvan onları Samur çayının sahilboyu torpaqlarında və Kür çayının hər iki sahilində olan düzənliklərdə yerləşirdi" (3, s.49). Həmin xəzərlərin Samur və Şabran çayları arasında yerləşdirilməsi barədə məlumat da verilir (7, s.44). Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sonra öz başçılarını öldürüb qaçmaq istədikləri üçün Mərvan onların hamısını qırdı (7, s.49).

Xilafətdə başlanmış qarışıqlıqdan istifadə edərək 752-ci ildə Bizans orduları ərəblərə tabe olan ərəzilərə doğru irəlilədi və eyni zamanda Xilafətə qarşı siyasi, diplomatik fəaliyyətini genişləndirməyə başladı (7, s.48). Xəzərlər isə 737-ci il məğlubiyyətindən gözləri qorxduğuna görə, hücum etməyə cəsarət etmirdilər (2, s.111; 7, s.48).

Xəzərlərin təhlükəsindən xilas olmaq üçün xəlifə əl-Mənsurun məsləhəti ilə Xəzərlərin təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə Yəzid Xəzər xaqanının qızı Xatun ilə evləndi (3, s.58; 7, s.49).

Əl-Kufi bildirir ki, Yəzid xaqan qızı ilə evlənəndən iki il dörd aydan sonra qız öldü (3, s.59). Xəzərlər bu xəbəri eşidib Dərbəddən (Bab əl-Əbvab) böyük bir ordu ilə ərəblərin üzərinə yeridilər. Yəzid ibn Üseyd Arranda başına gələnləri xəlifə əl-Mənsura bildirdi. Xəlifə Yəzid ibn Üseydin məktubunu oxuyub Yəzidin yanına Şamdan on min nəfər, cəmi İraqdan 35 min əsgər köməyə göndərdi (3, s.60; 2; 7).

Yəzid tabeliyində Şamdan və əl-Cəzirədən olan iyirmi min və İraqdan olan otuz beş min əsgərlə, yəni təxminən altmış minlik ordu ilə hücum keçdi. Qoşun Kür çayını keçərək, Şirvan ərəzisinə daxil oldu (3, s.60). Mənbədə bu hadisə belə təsvir edilir: "Elə bu vaxt Xəzərlərin Nilin sularına və gecənin zülmətinə bənzər iki yüz mindən artıq süvari ordusu göründü. Düşmənlər Şirvan torpaqlarında üz-üzə gəldilər. Müsəlmanlar bundan dəhşətli gün görməmişdilər, çünki onlardan saysız-hesabsız miqdarda adam qırıldı. Döyüş meydanından qaçan Yəzid ibn Üseyd Bərdə şəhərində gizləndi. Xəzərlərin

hökmdarı xaqan isə döyüşçüləri ilə qələmə gəlməyən qədər qənimət apararaq öz mövqelərinə qayıtdı” (3, s.60).

Bundan sonra xəlifə əl-Mənsur Arranın idarəçiliyindən kənar edib yerinə Bikar ibn Müslüm əl-Üqeyli (769-cu ildə), sonra isə ət-Tayini (770-775-ci illər) təyin etdi. O, ölkəyə Xorasan, Şam və İraqdan olan əlli minlik qoşunla gəldi. Mənbənin məlumatına görə həmin qoşunla yolüstü Gürcüstanda baş vermiş ixtişaş da yatırıdıqdan sonra Arrana gəlib çatdı (3, s.61).

Mənbələrdə bildirilir ki, əl-Həsən ibn Qəhtəbə ət-Tayi Arranda yerləşdikdən sonra Xilafətin imkanları daha da artdı. Qəhtəbə bir oğlunu Bab əl-Əbvabın, ikinci oğlunu Curzanın hakimi təyin etdi və Tiflisdən o yana müsəlman torpaqlarının idarəçiliyini ona tapşırırdı. Üçüncü oğluna Xilat və Qalığaldan o tərəfə olan torpaqların idarəsini verdi (3, s.61; 1; 2; 6; 7).

Artıq VIII əsrin sonlarında, Abbasilərin hakimiyyəti dövründə, xüsusilə əl-Mehdinin (775-785-ci illər) və onun oğlu Harun ər-Rəşidin dövründə ərəblərə qarşı narazılıqlar get-gedə artırdı. Ərəblərin törətdiklərindən biri Xilafətin şimaldakı mərkəzi Bərdə şəhərində başlamışdı (3, s.76; 7, s.43).

Bu zaman Xəlifənin hakimiyyətinə qarşı Əbu Müslüm adlı üsyançı uzun müddət gərgin mübarizə aparmış, lakin üsyançılar Xilafət qoşunları tərəfindən məhv edilmişdir (3, s.64; 2; 7).

Əl-Kufinin məlumatına görə, “üsyandan böyük zərər çəkmiş xəlifə Harun ər-Rəşid Azərbaycanda və arranda Xilafətin hökmranlığını möhkəmlətmək məqsədilə bəzi tədbirlər həyata keçirmişdir. Beləki o, hakimiyyətdə olanların hamısını vəzifələrindən kənar etmiş, bütün bölgənin idarəsini Səid ibn Səlimə tapşırırmışdı. Səid ibn Səlim Bərdə şəhərinə gəlmiş (796-cı ildə) burada o, Nəsr ibn Ənan adlı adamı çağırtdırıb onu Bab əl-Əbvab şəhərinə hakim təyin etmişdir (3, s.64). Əl-Kufi bildirir ki, Səid ibn Səlim öz tərəfdarlarını yıxdı və böyük bir qoşunla Bərdə şəhərindən çıxaraq, Həyyun ibn ən-Nəcmə döyüşə getdi. Həyyun xaqana məktub yazıb, ondan kömək istədi və İslam ölkəsini qənimət kimi ona vəd etdi. Xaqan qırx min atlı və tarxanları ilə Bab əl-Əbvab şəhərinə tərəf hərəkət etdi. Səid ibn Səlimin ordusu Bab əl-Əbvab şəhərinə çatarkən bundan xəbər tutdu, xəzərlərlə qarşılaşmaqdan çəkinərək Bərdəyə qayıtdı (3, s.65; 2, s.75; 7, s.157).

Mənbədə deyilir: “Xaqan və onun orduları islam ölkələrinə soxulub (799-cu ildə) saysız-hesabsız müsəlmanları qırdılar, yüz min kişi, qadın və uşağı əsir aldılar. Bundan sonra xəzərlər öz ölkələrinə qayıtdılar. Həyyun ibn ən-Nəcm isə Dərbənd şəhərinə çəkildi” (3, s.65).

Bütün bu döyüşlər, ümumiyyətlə ərəb-xəzər müharibələri Azərbaycan xalqının taleyində öz təsirini göstərirdi. Artıq IX əsrdə Xilafətə qarşı genişlənməkdə olan Babəkin başçılığı ilə xalq hərəkatı baş verdi.

Ərəb işğalına ağır zərbə vuran əzəmətli Babək hərəkatı yatırıldıqdan sonra Ərəb Xilafəti öz əvvəlki imkanlarını bərpa etməyə başladı. İlk növbədə ərəblər Bizansa qarşı döyüş əməliyyatı keçirdi. Lakin uzun müddət daxili narazılıqlara, yerli xalqların üsyanlarına, xürrəmilər hərəkatına, xəzərlərin iqtidarına malik deyildi (7, s.57). Bir-birini əvəz edən xəlifələrin cəhdlərinə baxmayaraq, Xilafət əleyhinə mübarizə getdikcə gücləndi. 852-ci ildə xəlifə tərəfindən göndərilmiş Buğa dörd il müddətində bütün Qafqazı viran etdi (1; 2; 7). Buğanın başçılığı ilə ərəb ordusu Tiflisi talan edib əhalisi üzərinə vergi qoydu. O, Dərbənddən 300 xəzər ailəsini Şəmkirə köçürdü (4, s.34). Buğa müqavimətdə iştirak edənləri xəlifənin hüzuruna göndərüb məhv etdi, məcburi sakitlik yaratsa da bu sakitlik uzun sürmədi. IX əsrin ortalarında ərəb xəlifələrinin Azərbaycanda apardığı yeni siyasi tədbirlər Xilafəti dağılmaqdan xilas edə bilmədi. Xilafət ərəzində yarımmüstəqil dövlətlər yarandı (7, s.58).

Beləliklə, yazılı mənbə məlumatlarının və tədqiqat əsərlərinin təhlilindən məlum olur ki, Azərbaycan (Albaniya) ərazisində baş vermiş ərəb-xəzər müharibələri ölkənin siyasi həyatına, iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə böyük ziyan vurmuş, yaşayış məntəqələri, tarix və mədəniyyət abidələri dağıdılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989.
3. Əl-Kufi. Kitab əl-fütuh (Fəthlər kitabı). Tərcümə akademik Z.M. Bünyadovundur, Bakı, 1995.
4. Масуди. Мурудж аз-захаб (Луга золота и рудники драгоценных камней). Перевод Н.А. Караулова, СМОМПК, вып. XXXIX, Тбилиси, 1908, с. 29-78.
5. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв., Баку, 1993.
6. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
7. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.

АИДА ГАДЖИЕВА

Диссертанта Музея

Национальной Истории НАНА

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

АРАБО-ХАЗАРСКИЕ ВОЙНЫ И АЛБАНИЯ

Арабо-хазарские войны оставили незгладимый след в истории Албании (Азербайджана), в его политической, экономической и культурной жизни.

Из анализа письменных источников следует, что арабо – хазарские войны нанесли большой вред политической жизни и экономике страны, разрушили множество населённых пунктов, а также уничтожили памятники истории и культуры.

AIDA HAJIYEVA

Candidate for a degree of the

National Historical Museum of

Azerbaijan of the Academy of the

National Science of Azerbaijan

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ARAB – KHAZAR WARS AND ALBANIA (AZERBAIJAN)

Arab – Khazar wars made a considerable impression in the history of Albania, In its political, economical and cultural life.

It is obvious from the written sources and the analysis of the research works that arab – khazar wars inflicted a damage on the on the political and economical life of the country and some settlements were declined, and the historical and cultural monuments were ruined.

Rəyçi: t.e.d. İ. Babayev, t.e.d. İ. Məmmədov

AMEA-nın Azərbaycanın Milli Tarixi Muzeyinin 15 aprel 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 08)